

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДОГОВОРУ ПОЗИКИ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Протягом останнього сторіччя як українськими, так і зарубіжними вченими здійснено велику роботу щодо висвітлення особливостей політичного розвитку, культури, побуту населення держав, які розташовувалися в Північному Причорномор'ї близько двох тисяч років тому (Ольвії, Херсонесу, Тіри, Боспорського царства). Водночас, юридична література до цього часу містить суттєві лакуни у дослідженні права цих держав, що були засновані греками-колоністами у VII–VI ст. до н.е. і проіснували понад тисячоліття, полишивши глибокі відбитки у правовій культурі населення північнопонтійського регіону пізнішого часу та справили суттєвий вплив на подальший розвиток права багатьох європейських країн. Зокрема, практично невивченими до цього часу лишаються основні риси зобов'язального права античних держав Північного Причорномор'я. У даній статті ми приділимо увагу лише одному з різновидів договорів, найширше уживаних у юридичному побуті населення північнопонтійських полісів – договору позики, спробуємо з'ясувати специфіку укладення цього роду правочинів у державах Північного Причорномор'я, а також виявити їхні загальні риси в еллінських державах античного часу.

Навіть поверховий аналіз наявних джерел дозволяє дійти висновку: вже у стародавню епоху процес регулювання різноманітних договорів набув певного теоретичного опрацювання. У тогочасній юридичній думці насамперед підкреслювалася їхня непопушність. Так, у промові проти Діонісодора, що приписується славетному афінському ораторові Демосфену, автор зауважував: «Ваші закони встановлюють, що все, відносно чого одна особа добровільно укладає угоду з іншою, має чинність закону» [1, № 444, с. 278]. Очевидно, цей принцип діяв і в античних державах Північного Причорномор'я.

Під позикою нині, зазвичай, розуміється угода, за якою одна сторона надає іншій у власність певну кількість речей, що можуть бути замінені (тобто таких, які можна визначити за рахунком, обміром, або вагою), при умові повернення таких же речей через певний термін. Предметом договору позики могли бути гроші, або ж різноманітне майно (зерно, вино тощо) [2, с. 41].

У літературі описані випадки, коли позикодавцем виступала держава. За загальним правилом, державна позика у стародавній Греції могла надаватися фрахтувальнику для влаштування перевезення. Вона поверталася лише за умови благополучного прибут-

тя судна (в разі ж аварії або втрати майна за інших надзвичайних обставин фрахтувальник від виплати позики звільнявся) [3, с. 36]. Інколи весь громадянський колектив полісу міг виступати позичальником. Прикладом цього може служити виявлена у 1951 р. при розкопках ольвійського теменосу плита з датованим серединою III ст. до н.е. почесним декретом на честь трьох синів херсонесита Аполлонія, який свого часу також надав багато послуг ольвійській громадянській общині. Серед останніх у декреті особливо відзначено грошову позику, надану Аполлонієм та його синами у важкий для держави час: «три тисячі золотих, які батько позичив... та призначив термін сплати...» [4, № 28, с. 35].

Та все ж найчастіше позичальником виступала приватна особа. У промові невідомого оратора «Проти Форміона», виголошеній у 327/6 р. до н.е. та вміщеній у збірці промов Демосфена, вказується, що для здійснення торговельних операцій на Боспорі купець Форміон отримав позики у трьох осіб: у афінянина Хрісіппа – 2000, у Феодора Фінікійця – 4500, у навклера (судовласника) Лампіда – 1000 драхм [5, XXXIV, 6]. Запис про позику у Хрісіппа був зроблений та зберігався у трапезі Кітта (ймовірно, потомка однойменного довіреного раба відомого афінського трапезита Пасіона, який вів справи боспорянина Сопеїда) [6, с. 209–216]. При цьому в договорі зазначалося, що Хрісіпп дає Форміонові у борг 2000 драхм, а після повернення останнього з Боспору має отримати 2600 драхм [7, с. 180].

Отже, договір позики міг бути за контрактом відсотковим або безвідсотковим. Зазвичай, позика у лихварів бралася під значні відсотки. Наприклад, в афінській банківській практиці гроші позичалися з розрахунку 8-36% річних. В. П. Яйленко зауважував, що «в Ольвії III-II ст. до н.е. лихварський процент був дуже великим, так що не буде занадто великим перебільшенням думка про те, що її згубили не лише варвари, але й лихварі типу Протогена» [8, с. 11].

У більшості випадків договори позики укладалися усно, що інколи призводило до судових суперечок, таких, як, наприклад, описана Ісократом у «Банкірській промові» [6, с. 209–216]. Але з плином часу договір позики все частіше набуває літерального (за поняттям римського права) характеру. Юридична природа літеральних контрактів полягала в тому, що зобов'язання виникає не з простої згоди сторін, а з письмової форми, якої воно мало набути. Безсумнівно, в античних державах Північного Причорномор'я, як і в метрополіях, достатньо широко практикувалося укладання боргових документів – так званих синграф та хірографів.

Синграфа (συγγραφή) являла собою двосторонній письмовий документ, який фіксував факт передачі кредитором певної суми грошей або певної кількості речей боржникові. Вона могла скріп-

люватися підписами чи печатками кредитора і боржника (достатньо велику кількість їх виявлено під час розкопок античних полісів Північного Причорномор'я) [9, с. 253], а також підписами свідків. Після цього документ передавався на збереження трапезитові [5, XLIX, 22], за що він отримував певну плату [10, с. 86]. Отже, процедура складання синографи була досить складною. При її складенні, зазвичай, оголошувався зміст договору, що не завжди було бажаним для сторін. Тому в юридичному побуті більшого поширення набула інша форма укладання боргових документів – хірограф – односторонній документ, що укладався самим боржником від власного імені і ним же підписувався [11, с. 198].

З настанням терміну сплати боргу синграфа, як і хірографа, одержували силу виконавчого листа. Щоправда, для того, щоб бути виконавчої сили, документ мав бути зареєстрований у відповідних державних органах (ἀρχαίων, χρεωφυλάκιον, βιβλιοφυλάκιον тощо), а цього громадяни часто не робили, ухиляючись від сплати належного податку [12, с. 68]. Окрім того, складання таких документів у разі необхідності полегшувало кредиторів доведення факту передачі майна або грошей в позику і водночас надавало можливість довести своє право вимагати від боржника повернення означеної в синграфі або хірографі грошової суми чи взятих у борг речей, що могли бути замінені [11, с. 198]. У такому випадку документи також мали бути нотаріально зареєстровані.

Незважаючи на відсутність даних з античних держав Північного Причорномор'я, все ж цілком можна припустити, що й тут, як, наприклад, і в Аркезині на Аморгу, піддавали суду тих, хто «не зареєструє документ у нотаріуса» (μη ὑπογράφῃ ποιῶντι πρὸς τὸς χρεωφύλακας), і позбавляли громадянських прав тих посадовців (εἰσπρωγῆς), які поставили б на розгляд суду справу за незареєстрованими документами. Цікаво, що й в елліністичному Єгипті намісникам неодноразово доводилося вживати суворих заходів проти обігу незареєстрованих синграфів, оскільки це призводило до різноманітних зловживань. Тут навіть було придумано оригінальний обхід реєстрації за допомогою включення до тексту формулювання «нехай документ має таку ж силу, як якби він був зареєстрований у присутственому місці» (ἡ δὲ συγγραφή κυρία ἐστὼ ὡς ἐν βιβλιοφύλακῶ ἀρχαίων κατακχωρημένη), хоча суди й не визнавали незареєстровані документи із такою формулою дійсними. Подібна ситуація, ймовірно, мала місце й на Хіосі [12, с. 68–69]. Цілком можливо припустити наявність такої практики й у північнопричорноморських державах.

Прикладом укладення договору позики можна вважати фінансову операцію, здійснену боспорським громадянином Сопеїдом та описану у «Трапезитській промові» Ісократом [6, с. 209–216]. Коли Сопеїдові, який на той час перебував в Афінах, знадобилося

отримати гроші з батьківщини, він вдався до поширеного у ті часи способу: «Щоб не піддавати небезпеці свої кошти під час плавання» (аварії кораблів траплялися досить часто), він попросив Стратокла, що відпливав на Боспор, залишити йому необхідну суму з власних коштів, а на Боспорі отримати позичені гроші від батька [7, с. 166].

Позика могла надаватися кредитором під заставу. Як свідчить один з ольвійських написів, з метою знайти вихід із грошової скрути, викликаній гострою фінансовою кризою другої половини III ст. до н.е., держава віддала в заставу лихвареві священні посудини [13, № 32; 14, с. 3]. У даному випадку (в цивільному праві, на відміну від кримінально-процесуального) під заставою розуміється спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Відповідно до норм античного звичаєвого права, кредитор (заставодержатель) мав право у разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна з перевагами перед іншими кредиторами. За рахунок заставленого майна заставодержатель набував право задовольнити свої вимоги у повному обсязі, який визначався на момент фактичного задоволення, ймовірно, включаючи відсотки, відшкодування шкоди, неустойкою. Предметом договору застави могло бути майно, що могло бути відчужене заставадавцем і на яке могло бути звернено стягнення. Нині розрізняють такі види застави як: 1) іпотека (гр. ὑποθήκη – застава) – застава землі, нерухомого майна, при якій земля та (або) майно, що становлять предмет застави, залишаються у заставадавця або третьої особи (майнового поручителя), а заставодержатель набуває право на задоволення забезпеченого іпотекою зобов'язання, яке не виконується, за рахунок предмета іпотеки [15, с. 719]; 2) заклад; 3) застава у ломбарді, коли вона оформлюється видачею заставного білета. Очевидно, у згаданому ольвійському написі [13, № 32] мова йшла саме про другий різновид застави – заклад – заставу рухомого майна при якій майно, що є предметом застави, передається заставадавцем у володіння заставодержателя [16, с. 472].

Цікаву інформацію щодо практики укладання договорів позики під заставу, а також про практику виконання зазначених у договорі умов, надає промова невідомого оратора IV ст. до н.е. «Проти Лакріта» [1, с. 257–267], включена до корпусу промов Демосфена. Лакріт, який походив з невеликого малоазійського міста Фаселіди, жив в Афінах у середині IV ст. Він був учнем відомого логографа Ісократата та одночасно займався комерційною діяльністю. Лакріт мав брата на ім'я Артемон, який, разом із ще одним своїм співвітчизником Аполлодором, якимось вирішив заробити грошей на торгівлі із містами Північного Причорномор'я. Оскільки початкового капіталу в нього не було, він став боржником. У ході

здійснення торгівельної операції він порушив умови договору зі своїм позикодавцем і той звернувся до суду. Справу цю досить детально описано М. В. Скржинською [7, с. 177–178]. Вона зауважує, що, з огляду на те, що Артемон до початку суду, який відбувався між 351 та 340 рр. до н.е. помер, а Лакрит успадкував усе його майно, позивач порушив справу проти Лакрита, який відмовлявся відповідати за братові борги.

У той час достатнього поширення набула практика, коли заможні елліни, незважаючи на значний ризик (піратство, загибель кораблів від бурі тощо), прагнули примножити своє багатство вкладенням грошей у морську торгівлю. У випадку аварії корабля або захоплення його піратами позикодавець зазвичай втрачав усі вкладені гроші. Але в разі благополучного завершення справи він отримував прибуток у розмірі від 20 до 30%. У свою чергу купці, які взяли гроші в борг, впадали у спокусу не повертати їх, вдаючись при цьому до різноманітних махінацій. Саме так, очевидно, сталося й у даному випадку. Два фаселідських купці вирішили отримати зиск від продажу до полісів Північного Причорномор'я вина. Однак, вони не мали необхідної суми ані для фрахту корабля, ані для купівлі товару. Через своїх знайомих вони знайшли в Афінах двох потенційних кредиторів та уклали договір про позику. Текст цього договору зберігся до нашого часу майже повністю. «Андрока зі Сфетга та Навсікрат з Каріста позичили Артемону та Аполлодору з Фаселіди 3000 срібних драхм для торговельної поїздки з Афін до Менеди або Скіони, а звітлія до Боспору та – якщо забажають – вздовж лівого узбережжя до Борисфену та назад до Афін, з 22,5%;¹ а якщо вони відпливуть з Понту до Герону після сходження Арктуру, то з 30% – під заклад 3000 амфор мендського вина, яке буде завантажене у Менді або Скіоні на двадцятивесельному кораблі, власник якого Гіблесій. Вони дають це забезпечення, не будучи під нього нікому винними ніякої суми, і не будуть під нього брати позики. А ті товари, які були завантажені замість вина, вони повністю доставлять з Понту назад до Афін на тому ж кораблі; коли товари будуть благополучно доставлені до Афін, боржники віддадуть кредиторам належну за договором суму протягом 20 днів з дня прибуття до Афін – усе повністю, окрім того, що буде викинуто із загальної згоди мореплавців, і якщо щось доведеться заплатити ворогові, а усе інше повністю. Вантаж вони надають як недоторканий заклад кредиторам надалі до сплати належної за договором суми... А якщо з кораблем, на якому перевозяться товари, станеться аварія, то забезпечення повинно бути збережене (за боржником), а інше майно, яке пощастить врятувати, повинно спільно належати учасникам позики». Як ви-

¹ Тобто при поверненні боргу до суми позики слід було додати ще 22,5% від неї.

пливає зі змісту промови, цей договір у присутності свідків було передано на збереження афінянину Археомоніду. У свою чергу, Аполлодор та Артемон у присутності п'яти свідків отримали зазначені у договорі 3000 срібних драхм та, як передбачалося угодою, вирушили до Менди на кораблі Гіблесія.

Згідно із заявою позивача, вже від самого початку умови договору стали порушуватися. Як йому стало відомо, у Менді замість 3000 амфор вина на борт було завантажено лише 450. Згодом у Понті замість вина не було закуплено товарів. Пізніше, при зустрічі з кредиторами, Артемон та Аполлодор заявили, що весь товар загинув по дорозі з Пантікапею до Феодосії.

За свідченнями очевидців, у Пантікапеї на корабель було завантажено лише 80 глеків дешевого коського вина та солоня риба, але не для доставки до Афін, де такий товар навряд чи можна було б вигідно продати. Це було продовольство для сільськогосподарських робітників, закуплене якимось боспорянином у Пантікапеї, яке він перевозив до Феодосії. По дорозі туди корабель дійсно зазнав аварії, але, як свідчив перед судом один з учасників плавання, окрім вантажу, що належав місцевому землевласнику, на судні знаходилося ще один-два тюки козячих шкір. Отже, насправді затонув зовсім не той вантаж, на який чекали в Афінах. На запитання, куди поділися гроші, отримані від продажу вина з Менди, відповідач заявив, що вони віддані на Боспорі у борг купцеві, який нині перебуває на Хіосі. Ймовірно, Артемону та Аполлодору випав вигідний випадок заробити, віддавши гроші, які вони мали, під відсотки і при цьому не обтяжувати себе купівлею та продажем боспорських товарів. Так виявилось порушення ще одного пункту угоди, де не передбачалося таке використання виручених від продажу вина грошей. На думку М. В. Скржинської, незалежно від того, наскільки правим був у даному конкретному випадку позивач, змальована ним картина була цілком типовою для того часу [7, с. 178].

Ще один приклад договору позики під заставу (у формі іпотеки та закладу) наводиться у знайденому археологами листі Ахіллодора, що походить з Березані. В ньому йдеться про суперечку між автором листа та якимось Анаксагором, якому було передано як заставу під позику майно Ахіллодора, що складалося із будинків та рабів. Останній же вважав, що він і після цього має право користуватися принаймні частиною цього майна (одним рабом) [17, с. 91].

Як звертав увагу В. А. Зуц [18, с. 24], з античних держав Північного Причорномор'я відомо й про факти скасування боргових зобов'язань, як приватних, так і державних. Йдеться про так звану сисахфію («струшування тягаря»), яка вперше була здійснена видатним афінським законодавцем Солоном. В Ольвії цей захід було вжито під час облоги міста військом полководця Олександра

Македонського – Зопіріона в 331 р. до н. е. З декрету на честь Протогена відомо, що вдавалися до нього й пізніше, коли цей заможний ольвієполіт, перебуваючи на посаді ойконома (управителя громадського господарства) і державного скарбника, «одним пробачив борги, іншим дав відстрочки на стільки часу, скільки вони бажали, і не стягнув з них ніяких відсотків». Далі у декреті говориться: «І коли все у місті було в занепаді внаслідок воєн та неврожайів, і коштів зовсім не стало, так що Народ (тобто Народні збори – О. Г.) внаслідок цього попросив його (Протогена – О. Г.) дати місячні відстрочки й подбати про кредиторів і боржників, він перший, хоч борги йому та його батькові досягали 6000 золотих, запропонував народові розраховувати на нього в усьому, й коли народ попросив його пробачити боржникам їхні борги, він усе всім протистив...» [13, № 32, с. 56].

Отже, договором позики, уживаним у юридичному побуті населення античних держав Північного Причорномор'я, були загалом притаманні ті ж риси, які були характерні й для інших еллінських держав античного часу. Їхня специфіка зумовлювалася тут лише конкретно-історичними обставинами того чи іншого періоду.

Список літератури: 1. Античный способ производства в источниках // Известия ГАИМК. Вып. 78. Л., 1933. 2. Гавриленко О.А. Право античных держав Північного Причорномор'я. Х., 2004. 3. Millett P. Maritime loans and the structure of credit in fourth – century Athens. // Trade in the Ancient Economy. London, 1983. 4. Надписи Ольвии (1917–1965). Л., 1968. 5. Демосфен. Речи / Пер. и примеч. Радцига С.И. М., 1954. 6. Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) / Пер. Н.Н. Залесского // Вестник древней истории. 1968. № 4. 7. Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. СПб., 2001. 8. Яйленко В.П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. М., 1987. 9. Максимова М.И. Античные печати Северного Причерноморья // Вестник древней истории. 1937. № 1. 10. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI-I вв до н.э. СПб., 2000. 11. Орач С.М., Тищик Б.Й. Основы римского частного права. К., 2000. 12. Лурье С.Я. К организации нотариата в греческой метрополии (надпись IG VII 3172) // Вестник древней истории. 1938. № 2(3). 13. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. 14. Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. Л., 1985. 15. Кіргож Т.П., Шевченко Я.М. Ипотека // Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2. К., 1999. 16. Азімов Ч.Н. Заклад // Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2. К., 1999. 17. Виноградов Ю.Г. Древнейшее письмо с острова Березань // Вестник древней истории. 1971. № 4. 18. Зуц В.Л. Про античну форму власності в Ольвії // Археологія. 1971. № 3.

Надійшла до редакції 06.11.06

Л. В. Кондратюк

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У СХІДНОМУ СЕРЕДЗЕМНОМУР'І В ПЕРІОД АНТИЧНОСТІ

Міжнародно-правові стосунки античних держав Східного Середземномор'я вже протягом тривалого часу є об'єктом пильної уваги як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-істориків [1; 2; 3]. Однак в історико-правовому аспекті спеціальних досліджень вказаної проблеми останнім часом не здійснювалося. Міжнародні